

UOT 159.9.

Solmaz Qüdrət qızı Həsənli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-5931-482X>

E-mail: solmazhasanli@hotmail.com

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).177-181](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).177-181)

SOSIALLAŞMA İLƏ BAĞLI NƏZƏRİYYƏLƏR

Solmaz Gudrat Hasanly

associate professor of

Azerbaijan State Pedagogical University,

doctor of philosophy in pedagogy

THEORIES ABOUT SOCIALIZATION

Солмаз Гудрат гызы Гасанлы

доцент

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,

доктор философии по педагогике,

ТЕОРИИ О СОЦИАЛИЗАЦИИ

Xülasə. Sosiallaşma insanın toplumda digər insanlarla, sosial qruplarla sosial münasibətlərə daxil olaraq sosial təcrübəyə yiyələnməsi prosesidir. Təbii ki, bu proseslə bağlı olaraq tarixən müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Məqalədə sosiallaşma prosesi ilə bağlı nəzəriyyələrdən bəhs olunmuş və bu nəzəriyyələrin yanaşmalarını təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, sosiallaşma nəzəriyyələri, sosial mənlilik, sosial inkişaf, sosiallaşma mərhələləri*

Abstract. Socialization is the process by which a person acquires social experience by entering into social relationships with other people and social groups in society. Naturally, there have been various approaches to this process throughout history. The article discusses theories related to the socialization process and analyzes the approaches of these theories.

Keywords: *socialization, theories of socialization, social self, social development, stages of socialization*

Аннотация. Социализация- это процесс, посредством которого человек приобретает социальный опыт, вступая в социальные отношения с другими людьми и социальными группами в обществе. Естественно, на протяжении истории существовали разные подходы к этому процессу. В статье рассматриваются теории, связанные с процессом социализации, и анализируются подходы этих теорий.

Ключевые слова: *социализация, теории социализации, социальное Я, социальное развитие, стадии социализации*

Psixoloji baxımdan sosiallaşma şəxsiyyətin inkişafı prosesidir. Bu proses vasitəsilə sahib olduğumuz toplumun dəyərləri ideallarımızı, məqsədlərimizi formalaşdırır və davranışlarımızı müəyyən bir yönə istiqamətləndirir. Sosiallaşma ilə bağlı bir neçə elmi nəzəriyyələr vardır. Bu nəzəriyyələr əsasən aşağıdakılardır.

Amerikalı sosial psixoloq Carles Horton Kuli sosial qarşılıqlı münasibətlər vasitəsilə şəxsiyyətin formalaşması nəzəriyyəsini irəli sür-

müşdür. Kuli qeyd edirdi, “toplum” və “fərdlər” ayrı-ayrı fenomen deyil, aspektləri eyni fenomendir (3, 94-95). Fərdi toplumdan ayırmaq olmaz, çünki “Mən” digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə formalaşır.

Kulinin sosiallaşma nəzəriyyəsi “Güzgü mən” konsepsiyasına əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, fərdin mənlilik şüuru digər insanların bu şəxsi necə qəbul etdiyini və ya ona necə görün-
düyünü əks etdirir. Kuliyə görə, dostlarımız za-

rafatlarımıza güldüyü üçün özümüzü hazırcavab hesab edirik, müəllimlərimiz bizi təriflədiyi üçün özümüzü istedadlı hesab edirik, valideynlərimiz bizə görə narahat olduğu üçün özümüzü önəmli hesab edirik. Biz başqalarının fikirləri ilə bir “Mən” yaratmağa meylliyik və onların kim olduğumuza dair fikirləri şəxsiyyətimizi formalaşdırır. Beləliklə, mənlərimiz sosial qarşılıqlı münasibətdə inkişaf edir və biz bu münasibətlərlə sosiallaşırıq.

20-ci əsrin əvvəllərində amerikalı sosial psixoloq Georgi Herbart Mid C.H.Kuli kimi, toplumdan ayrı bir “mənləyin” ola bilməyəcəyi ideyasını irəli sürürdü. Uşaqlar başqalarının rollarını qəbul etməyi və öz davranışlarını digər insanların gözü ilə görməyi öyrəndikcə özlərini inkişaf etdirirlər. Midə görə bu, iki mərhələdə baş verir. Oyun mərhələsində uşaq özünü yanğınsöndürən, ana və ya ata kimi göstərə bilər. Mid bu oyunu “başqasının rolunu almaq” adlandırır. Xüsusilə rol modellər “önəmli başqalarıdır”. Beləliklə, xüsusən də ana və atalar uşaqlarına böyüklərin necə davranmalı olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Yuxarı yaşlarda uşaqlar oyunun qaydalarını rəhbər tutaraq müəyyən dərəcədə digər iştirakçıların davranışlarını proqnozlaşdırırlar. Sonucda uşaq “ümumiləşdirilmiş başqası” rolunu qəbul edir, bu da onun toplumun münasibətini nəzərə alması deməkdir. Oyun qaydaları və digər insanların gözlənilən reaksiyaları uşağa fərdi davranış üçün göstərişlər verir. Beləliklə, sosial nəzarət sosiallaşmış insanın özünüidarəsinə çevrilir.

Midin konsepsiyasına görə, insanın “Mən”i onun subyektiv təcrübələrinin sahib olduğu toplum baxımından qiymətləndirməsi əsasında formalaşır. İnsan “Mən”inin qaynaqları toplumdan qaynaqlansa da, Mid hesab edirdi ki, hər bir fərd sosial proseslərin unikal aktyorudur. Beləliklə, Kulinin “güzgü mənləyi” və Midin “ümumiləşdirilmiş başqası” anlayışları insanların başqalarının onlar haqqında düşündüklərinə necə önəm verdiyini açıqlayır.

Avstriyalı psixiatr Ziqmund Freyd ən məşhur sosiallaşma nəzəriyyələrindən birinin yaradıcısıdır. O, insanın sosiallaşmasına yeni bir perspektivdən baxmağı təklif etdi. Z. Freydin sosiallaşma nəzəriyyəsi bu ideyaya əsaslanır ki, insanların sosial vəziyyətlərə reaksiyaları onlar tərəfindən şüursuz, irrasional və idarəolunmazdır.

Freydin fikrincə, uşaq doğulduqdan sonra onun davranışında ilkin olaraq bioloji impulslar üstünlük təşkil edir, onu aqressiv və yalnız öz tələbatlarının daima ödənilməsinə can atan, egoist bir varlığa çevirir. Freyd bioloji əsas olan bu antisosial impulsların şüursuz komponentini “İd” adlandırdı. Valideynlər vasitəsilə uşağa təsir edən toplum “İd”in impulsiv tələblərinin qarşısını alır.

Freydə görə, uşaq böyüdükcə oral, anal və fallik dövrlərdən keçir və bu dövrlərdə qazandığı təcrübələr onun şəxsiyyətinə önəmli dərəcədə təsir göstərir. “Freyd göstərir ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında onun bu mərhələləri necə keçməsi və valideynlərin onlara təsiri önəmli rol oynayır. Bu yaşına qədər valideynin uşaqla ünsiyyəti düzgün qurulmazsa, onların sosial və psixi inkişafında fəsadlar yaranır və bu fəsadlar özünü xeyli sonralar da təzahür etdirə bilər” (2, 288).

Bu kritik dövrlər sosiallaşma prosesinin mərhələlərini təmsil edir. Uşaq öz bioloji istəklərini aktiv şəkildə təmin etməyə çalışdıqca, davranışına görə valideynləri tərəfindən mükafatlandırılır və ya cəzalandırılır. Bu yolla uşaq öz impulslarını idarə etməyi və başqalarının istəklərinə tabe olmağı öyrənir. Başqa sözlə, uşaq sosial normaları yerinə yetirməyi onun üçün vacib olan insanlarla qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Uşaq valideynlərinin dəyərlərini və münasibətlərini mənimsədikcə, onda “süperego” inkişaf edir. Bu, sosial cəhətdən qəbul edilməz impulsları boğmağa kömək edir və onlar şüursuzluğun bir hissəsinə çevrilirlər. Artıq uşaqlıqda insan öz libidosunu və aqressiv enerjisini valideynlərinin bəyəməyi istiqamətə yönəltməyə çalışır. Sosiallaşma prosesində, Freydin fikrincə, “ego”ya daha çox yer verilir. “Mən”in rəasional, şüurlu komponenti “Ego” “İd” və “süperego” arasında ki münaqişəni həll etməyə çalışır.

Bununla belə, “İd”in şüursuz istəkləri şüur sferasından zorla çıxarılaraq, sosial cəhətdən qəbul edilən istiqamətə yönəldilməsinə baxmayaraq, istəklərin reallaşdırılması tələb edilir. Uşaqların qadağan olunmuş həzzlərə görə cəza qorxusu yuxularda və ya irrasional davranışlarda yenidən üzə çıxır. Əgər superego çox tələbkardırsa və həddən artıq çox istək basdırılırsa, bu gərginlik və qorxular həddən artıq güclənir və insanın özünə psixoloji olaraq mənfi təsir göstərir. Freyd, həmçinin insan fiziologiyası ilə toplum arasında uzlaşmanın heç vaxt tam uğurlu

olmayacağına inanırdı. Onun fikrincə, şüursuz istəklər ilə sivil insanın yerinə yetirməli olduğu sosial tələblər arasında həmişə qarşıdurma olacaq (Freud, 2004).

İsveçrəli psixoloq J. Piaje həyatının önəmli bir hissəsini uşaqların sosial mühiti qavraması və onlara reaksiya vermə yollarını araşdırmağa həsr etmişdir. Onun eksperimentləri zehni inkişafın müəyyən mərhələlərində uşağın həyata keçirə biləcəyi müəyyən zehni əməliyyatlarla səciyyələnir.

Həyatın ilk iki ilində uşaqlar mühit haqqında bilgi əldə edirlər. İki yaşdan altı yaşa qədər uşaqlar konkret düşüncəyə və intuitiv əməliyyatları yerinə yetirmə bacarığına sahibdirlər. Onlar əsasən simvolların, xüsusən də linqvistik simvolların manipulyasiyası ilə məşğul olurlar. Bu mərhələdə oyunlar çox vaxt fantaziyaya əsaslanır və müxtəlif xəyali xarakter daşıyır. Beş-altı yaşda uşaqlar məntiqi düşünməyə və davranışlarını digər insanlarla əlaqələndirməyə başlayırlar. Piaje bu dövrü konkret əməliyyatlar mərhələsi adlandırdı. 12-15 yaş arası yeniyetmələr digər insanların fikirləri ilə razılaşmaq əvəzinə, bir sıra məsələlərdə öz fikirlərini formalaşdırır, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirirlər və onlarda mücərrəd düşünmə qabiliyyəti meydana çıxır. Bu, formal əməliyyat mərhələsidir.

Beləliklə, Pijeyə görə, uşağın idrak qabiliyyətləri bir sıra mərhələlərdən keçdikcə inkişaf edir və bu mərhələlərin hər biri sosial mühiti, dünyanı dərk etmək üçün yeni bacarıqların əldə edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Amerikalı psixoloq L. Kohlberq ABŞ, Böyük Britaniya, Meksika, Türkiyə və Tayvanda apardığı araşdırmalar onu bu nəticəyə gətirdi ki, dünyada hər mədəniyyətdə uşaqlara eyni əxlaqi dəyərlər öyrədilir. O, aşkar etdi ki, müxtəlif toplumlar nəyin pis olduğuna dair müxtəlif inanclarla malik ola bilər, lakin onların hamısı empatiya, başqalarına qayğı və ədalət, bərabərlik və qarşılıqlı anlayış kimi eyni fundamental əxlaqi prinsipləri bölüşürlər. Kohlberqə görə, insanlar yetkinliyin müxtəlif mərhələlərində olduqları üçün əxlaqi mühakimələrdə fərqlənirlər.

Piaje əxlaqi inkişafın üç əsas səviyyəsini (premorallı, heteronom və avtonom) müəyyən etdiyi halda, Kohlberq bu təhlil modelindən istifadə edərək, bu üç səviyyəyə uyğun gələn əxlaqi mühakimələrin 6 mərhələsini müəyyən etdi.

Kohlberq nəzəriyyəsi üç əsas səviyyəyə bölünür. Mənəvi inkişafın hər bir səviyyəsində iki mərhələ fərqlənir. Piaje bütün insanların koqnitiv inkişafın ən yüksək səviyyələrinə çatmadığına inandığı kimi, Kohlberq də hər kəsin əxlaqi inkişafın ən yüksək pillələrinə qalxa biləcəyinə inanırdı.

Səviyyə 1. Prekonvensial səviyyə. Ənənəvi mənəvi inkişafın ən erkən dövrüdür. Bu dövrə uşaqların qərarları əsasən böyüklərin gözləntiləri və qaydaların pozulmasının nəticələri ilə formalaşır. Bu səviyyədə iki mərhələ var:

Mərhələ 1 (İtaət və cəza): Əxlaqi inkişafın ən erkən mərhələləri – itaət və cəza xüsusilə kiçik uşaqlar üçün xarakterikdir, lakin böyüklər də bu tip yanaşmalara sahib ola bilərlər. Kohlberqə görə, bu mərhələdə insanlar qaydaları sabit və mütləq hesab edirlər. Qaydalara yerinə yetirmək vacibdir, çünki bu, cəzadan yayınmağın bir yoludur.

Mərhələ 2 (İndividualizm): Əxlaqi inkişafın fərdilik və mübadilə mərhələlərində uşaqlar öz davranışları haqqında mühakimə yürüdürlər. Əxlaqi inkişafın bu mərhələsində məqsədin reallaşması ancaq o halda mümkündür ki, o, şəxsi mənafeyə xidmət etsin.

Səviyyə 2. Konvensial səviyyə. Mənəvi inkişafın növbəti dövrü nəyin doğru və əxlaqi olduğuna dair ictimai qaydaların qəbulu ilə xarakterizə olunur. Bu müddət ərzində yeniyetmə və gənclər əxlaq normalarını onlar üçün rol-model rolunu oynayan, özlərindən yaşca daha böyük olan və dəyər verdikləri yetkin insanlardan, həmçinin yaşadıkları toplumdan öyrənirlər. Bu dövr həm də səlahiyyətləri qəbul etməyə və qrup normalarına uyğunlaşmağa yönəlib. Bu əxlaq səviyyəsində iki mərhələ fərqlənir:

Mərhələ 3 (Qəbul olunma): Bu mərhələdə olanlar başqalarının fikirlərinə əsasən davranır, stereotiplərə uyğunlaşmağa çalışır və hansısa hadisə ilə bağlı fikir yürüdərkən sosial gözləntini nəzərə alırlar. Mənəvi inkişafın bu mərhələsi sosial gözləntilərin və rolların qarşılanmasına yönəlib. Bu mərhələdə uyğunluğa, müsbət davranışa və seçimlərin insanlarla münasibətlərə təsirinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilir. Burada digərlərinin yeniyetmə və gənc haqqında nə düşünməsi onlar üçün hər şeydən üstündür və bu cür yanaşma da onların mənəvi dəyərlərini müəyyən edir.

Mərhələ 4 (Səlahiyyət və sosial nizamı qoruma): Bu mərhələdə sosial asayişin təmin edil-

məsinə daha çox diqqət yetirilir. Əxlaqi inkişafın bu mərhələsində insanlar mühakimə yürüdərkən toplumu bütöv olaraq görürlər. Əsas diqqət qaydalara əməl etməklə, öz vəzifəsini yerinə yetirməklə qanunun və asayişin qorunmasına yönəlib.

Səviyyə 3. Postkonvensional səviyyə. Mənəvi inkişafın bu səviyyəsində insanlarda əxlaqın mücərrəd prinsipləri haqqında anlayış formalaşır. Bu səviyyədə iki mərhələ özünü bu şəkildə göstərir:

Mərhələ 5 (Sosial müqavilə/Razılıq): Bu mərhələdə insanlar digərlərinin fərqli dəyərlərini, fikir və inanclarını nəzərə almağa başlayırlar. Belə bir fikir formalaşır ki, hüquq qaydaları toplum üçün gərəklidir və toplumun hər bir üzvü bu standartlarla razılaşmalıdır.

Mərhələ 6 (Universal etik prinsiplər): Kohlberqin əxlaqi düşüncələrinin son səviyyəsi universal etik prinsiplərə və mücərrəd düşüncələrə əsaslanır. Bu mərhələ mənəvi inkişafın ən ali həddidir. Mənəvi inkişafın bu mərhələsində olan şəxslər üçün insanların davranışı məntiqə və ədalətə əsaslanan etik normalardan çıxış edərək vicdanlı və ədalətli seçimlərdən ibarət olmalıdır. Kohlberq hesab edirdi ki, insanların yalnız kiçik bir hissəsi (təxminən 10-15%-i) postkonvensional mərhələyə çatır.

Keçən əsrin 30-cu illərdə Avropadan ABŞ-a mühacirət edən Erikson dövrünün aparıcı psixanalitiklərindən biri idi. O, insanın həyat boyu davam edən sosiallaşma konsepsiyası ilə çıxış etmişdir. Erikson inkişafın səkkiz mərhələsini müəyyən etmişdir. Bunların hər biri böhran və ya inkişaf ilə xarakterizə olunur, əgər hər şey düzgün gedirsə, inkişaf edən insan həyatın hər mərhələsində öz problemlərinə müsbət həll yolu tapır. Əgər insan yeni sosial tələblərə uyğunlaşa bilmirsə, onda psixiatrik əlamətlər yaranır.

Güvən və güvənsizlik (doğumla 1 yaş arasında). Uşaqların bu dövnmədə yardıma ehtiyacları olduğu üçün onlara baxan şəxsin körpəyə güvən hissini aşılması lazımdır. Bu periodu yaxşı keçirən uşaqlar özlərini güvəndə hiss edəcəklər. Əks halda isə güvənsizlik hissi yaşayacaqlar.

Utanma və şübhəyə qarşı azadlıq (erkən uşaqlıq). Bu dövr Freyding anal mərhələsinə uyğun gəlir. Uşaq öz hərəkətlərinə nəzarətdən qaynaqlanan konflikt ilə üzləşir. O, aqressiv impulslarını boğmağı öyrənməli, eyni zamanda özünə nəzarəti itirdikdə utanma və şübhə hisslərindən qorunmalıdır. Bu mərhələ məhəbbət və

nifrət, əməkdaşlıq və barışmazlıq, özünü idarə etməklə qürur duymaq və onu itirməkdən utanmaq və ya başqaları tərəfindən həddindən artıq idarə olunmaqdan utanmaq arasında tarazlığı qorumaq üçün çox vacibdir.

Təşəbbüskarlıq və günahkarlıq. 4-5 yaşda uşaq fiziki və zehni gücünü sınamaqdan həzz alır. Mid və Piajenin də göstərdiyi kimi, uşaqlar öz oyunlarında təxəyyüldən istifadə edir, fantaziya bürünürlər. Uşaq yeni rollar sınaqıca, onun təşəbbüslərinə görə tənbeh və ya cəzalanma riski yaranır. Bu mərhələnin təhlükəsi ondan ibarətdir ki, uşaq yeni şeylər sınadığı üçün özünü günahkar hiss edə bilər. Onun bəzi fantaziyalarının qarşısı alındıqca o, davranışını müəyyən sərhədlərə sığdırmağı öyrənir və xəyallarını böyükklərin hamı tərəfindən qəbul edilmiş məqsədləri ilə bağlamağa başlayır.

Çalışqanlıq və aşağılıq (6-11 yaşlar). Bu yaşda uşaq müəyyən alətlərdən istifadə etməkdən, yeni bacarıqlara yiyələnməkdən və digər insanlarla əməkdaşlıq etməkdən həzz alırlar. Bu mərhələdə uşağı gözləyən təhlükə, uğursuzluqdan sonra yaranan qeyri-adekvatlıq və aşağılıq hissidir. Ailələri və müəllimləri tərəfindən dəstəklənən uşaqlarda özgüvən hissi formalaşır. Bu dəstəyi görməyən uşaqlarda isə aşağılıq hissi yaranır.

Kimlik qazanmaq və dəyərsizlik (12-18 yaşlar). Eriksonun ən məşhur fikirlərindən biri onun yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə şəxsiyyət böhranı ilə bağlı mövqeyidir. Bu mərhələdə intensiv fiziki inkişaf və yetkinlik yaşayan yeniyetmə və gənclər özlərini başqaları ilə müqayisə edirlər. Onlar həmçinin öz rollarını və bacarıqlarını böyükklərin peşəkar fəaliyyəti ilə necə əlaqələndirəcəkləri ilə maraqlanırlar. Rolların qarışıqlığı və ya şəxsiyyəti müəyyənləşdirə bilməmək həll edilməmiş problemlərin nəticəsidir. Bu mərhələnin təhlükəsi məhz Eriksonun hesab etdiyi kimi, rolların qarışdırılmasındadır.

Yaxınlıq və yalnızlaşdırma. (19-40 yaşlar). Bu mərhələ ilkin münasibətlərin yarandığı dövrə təsadüf edir. Erikson düşünür ki, insanların başqaları ilə münasibət qurması çox ciddi mövzudur. Bu mərhələni uğurla keçən insanlar gələcəkdə sağlam və möhkəm əlaqələr quracaqlar. Burada hər mərhələ öncəki mərhələnin davamıdır. Əgər əvvəlki mərhələdə yaxşı nəticə göstərmişsə, növbəti mərhələ də uğurla tamamlanacaqdır. Güclü şəxsiyyəti formalaşmış insa-

nın münasibətləri də möhkəm olacaq. Əks halda o, depressiyaya, yalnızlığa qapılacaqdır.

Yaradıcılıq və durğunluq (40-65 yaşlar). Yetkinlik dövründə karyera və ailə həyatı ilə öz yaşamını qurmağa çalışan şəxs aktiv şəkildə çalışaraq özünün işəyarayan olduğunu sübut edir. Bu bacarıqları əldə edə bilməyənlər durğun və aktiv həyata kənardan baxırlar.

Ego bütövlüyü və ümitsizlik (qocalıq- 65 yaşdan öləndək). Bu period insanların yaşlılıq dövrüdür. Bu mərhələdə uğursuz olanlar həyatlarının boşa keçirdiyini düşünürlər və bunun peşmançılığını yaşayırlar. Ancaq həyatını mənalı keçirdi-

yini düşünən insanlar geridə qoyduqları həyatdan razıdırlar.

Problemin aktuallığı. Sosiallaşma ilə bağlı fərqli yanaşmaların elmi təhlili hər zaman aktual bir mövzu olan sosiallaşma prosesinə fərqli rəkursdan baxmağa və real sosial-tarixi şərait baxımından analiz etməyə imkan verir.

Problemin elmi yeniliyi məqalədə sosiallaşma prosesi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr təhlil edilmiş, elmi mənbələrə əsasən ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə analiz edilən elmi yanaşmalardan psixoloqlar, pedaqoqlar, ümumiyyətlə toplum faydalanaraq sosiallaşma prosesinin uğurla nəticələnməsi üçün praktik fəaliyyətlərdə nəzərə almaq imkanı vardır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. -Bakı, 2003.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. -Bakı, 2006.
3. Şavran G., S., Ayşın F., Turhanoglu K., Gökalp E. Modern sosioloji tarixi. -Eskişehir, 2019.
4. Freud S. Bilinçdışının kəşfi. -Ankara, 2004.
5. Алтунина, И.Р. Социальная психология: -Люберцы: Юрайт, -2015.
6. Белинская, Е.П. Социальная психология личности. -М., 2015.
7. https://elib.belstu.by/bitstream/123456789/26192/1/Koleda_Socializacija.pdf
8. file:///C:/Users/USER/Downloads/sotsializatsiya-lichnosti.pdf

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2025